

(10)

“ÂŞIK GARİP” HALK ÖYKÜSÜ VE TİFLİS–BORÇALI MEKAN İMGESİ Prof. Dr. Şureddin MEMMEDLİ¹¹⁷

1. “ÂŞIK GARİP” OLAY ÖRGÜSÜNDE TİFLİS–BORÇALI

Halk öykülerinde, başka deyişle, halk destanlarında¹¹⁸ mekan motifi önemli bir yere sahiptir. Bu açıdan gerçek ve seçkin yerleşim yerleri arasında Türk varlığının harmanlandığı yurtlardan biri, hem coğrafi mekan, hem kültür, hem ticaret mıntıkası olarak bilinen Tiflis–Borçalı'nın da öne çıkması dikkatimizi çekmektedir.

Bilindiği üzere, Tiflis Gürcüstan'ın kadim ve başkent şehridir; Borçalı veya Aşağı-Kartlı bölgesi Gürcüstan'ın güney-doğusunda, Azerbaycan'la sınır teşkil eden ovalı-dağlı bir arazidir. Ayrıca, günümüz Marneul (Sarvan), Bolnis (Bolu), Kardaban (Karayazı), Çalka (Parmaksız), Tetricğaro (Akbulak), Karaçop, Mühren semtlerinin genel adıdır. 1930'lu yıllara kadar buradan on binlerle Karapapak Türkü Osmanlı'ya “kaçakaç”lara zorlanmıştı, sonralar, özellikle, 1990'lı yıllarda Azerbaycan'a göçmüştü. Günümüzde Borçalı ilinde yaklaşık 500 bin Azeri-Karapapak Türkü yaşamaktadır.

Türk halk hikayesi geleneğinin en önemli ürünlerinden biri olan, Anadolu ve Azerbaycan sahalarında daha çok yaygınlaşmış, saf aşk abidesi tanıtımıyla bilinen “Âşık Garip”'in pek fazla Tiflis–Borçalı yöreleriyle ilgisi kabardır.

Destanlarımızda Tiflis şehrinin adının çok kullanılmasıyla ilgili olarak, Azerbaycanlı bilgin Prof. Dr. Muharrem Kasımlı'nın fikri şöyledir: “Orta çağda Tiflis, Tiflis şehri, Tiflis mahalli folklor biçimleriyle destan hafızasında yerleşmiş tarihsel-estetik kanaat şimdiki anlamda anlaşılabilir Borçalı âşık muhitini ihtiva eder. Başka deyişle, folklor kaynağındaki “Tiflis” tasavvuru belirli şartlık dâhilinde çağdaş “Borçalı âşık muhiti” sanat şebekesine denk gelir” [Kasımlı 1996: 210].

Şu fikri olay örgüleriyle Tiflis bağlantılı “Şeyh Sinan” destanına, “Âşık Garip” destanına, başka halk anlatılarına, “Şehriyar” halk romanına da ait edebiliriz, onlardaki Tiflis toponimi somut, direk anlamının yanı sıra, tıpkı Borçalı–Karayazı mekan imgesiyle de üst üste düşür.

Destanın (nesirli-nazımlı halk hikayesi) temel seçeneklerinde olaylar üç şehirde vaki olur: Tebriz–Tiflis–Halep.

Şunlardan Gürcüstan'ın başkenti olan kadim Tiflis tüm seçeneklerde var olmaktadır, temel mekan Tiflis'tir; Osmanlı saltanatının önemli kentleri arasında yer almış, günümüz Suriye'ye bağlı olan Halep'in yerini bazı seçeneklerde Erzurum, başka şehirler alır; İran'a bağlı Doğu Azerbaycan vilayetinin (ostanlığının) yönetsel merkezi olan, Azeri Türklerinin manevi başkenti sayılan Tebriz bazı seçeneklerde yoktur, bazılarında da geçici hatırlanır.

Destanın belirli seçeneklerinde Garip, Tiflis'in çevresinde meskundur. Tiflis'in çevreleri, yöreleri tıpkı Azeri-Karapapak Türklerinin toplu şekilde oturdukları Borçalı, Karayazı, Mühren semtleridir.

Garip (Resul), Tebriz'deyken bir gece rüyasında Tiflis şehrinde cennet misalli

¹¹⁷ Prof. Dr., Ardahan Üniversitesi uluslararası öğretim üyesi, shureddin@gmail.com

¹¹⁸ Türkçedeki “halk hikayesi” kavramına eş değer olarak Azerbaycan edebiyatında “destan” kavramı kullanılır. Azerbaycan destanlarında anlatılı kısımlar nesirle, coşkulu kısımlar nazımla olur ve Azerbaycan destanlarının hem kahramanlık, hem de aşk tipleri vardır.

bir bağda ceylan misalli güzel bir kızı – Tiflisli Hacca Sinan'ın kızı Şahsenem'i görüp, onun elinden aşk badesi içir, ona âşık olur. Sonra sazı (bağlaması) göksünde Tiflis'e yolculuğa başlar. Garip, onun annesi, kız kardeşi, erkek kardeşi Haydar ilk önce Kotan dağında dururlar. Bu dağ Borçalı bölgesinin Boluz-Kepenekçi semtlerinde bulunmaktadır ve Kotan arkı, Kotan dağı yer isimleri Kepenekçili şair Alhas Ağa Hacallı'nın¹¹⁹ koşmalarında da hatırlanır [Hacallı 1998: 37].

Garip, Tiflis'te nurani, ipek karıyla, çaycı Deli Mahmut'la tanışır ve dostlaşır. Tiflis'te şehir nüfusunun aşığa, şiire yüksek değer verdiğinin tanığı olur. Garip, “ustabaşı” olarak tanınan Tiflisli âşık Güloğlan'ı mat koyar, Hacca'nın evinde saz söz meclisi kurur, bu yığınağa Tiflis'in çevrelerinden (yani Borçalı, Karayazı, Mühren illerinden) saz severler akın ederler.

Destanın Ahıska seçeneklerinden birinde¹²⁰ olay örgüsü Tiflis'te başlar [Âşık Garip 1930].

Kuzey Kafkas'ın Türk topluluklarının halk hikayelerinde de¹²¹ olay örgüsünün başlangıcı Tiflis şehridir [Yakupova 1968: 177].

Halk yapıtı boyunca Tiflis'e, onun yöresindeki Borçalı, Karayazı yurt yerlerimize ihtiram, sevgi duyulur [Âşık Garip 1982: 354, 392] [Tetkikler 1987: 52].

Destanda Borçalıların Tiflis kuzeyinde, Daryal güneyindeki Karakalkan yaylaları böyle nazıma çekilir:

Engürsu¹²² ırmağım ola,
Bu ırmaktan tez isterim,
Açıkbaş'tan¹²³ kız isterim,
Bir davardan yüz isterim,
Karakalkan¹²⁴ dağım ola.

Tiflis'in Ortaçala bağları¹²⁵ şöyle vasıf edilir:
Bağca burda, bağban burda, bar burda,
Ayva burda, elma burda, nar burda.

Yahut:

Dillerde dstandır Tiflis elması.

Folklorcu Prof. Dr. İsrail Abbashlı'nın yüze çıkardığı bir seçenekte [Tetkikler 1987: 52] Garip'in kardeşi Haydar, onu Borçalı arazisinden geçen Dona nehrinden¹²⁶ sorur:

Başına döndüğüm han gemiciler,
Dona, senden Garip kardeş geçti mi?
Yine bu seçenekte Dona nehri şöyle vasıf olunur:
Yaz feslinde çanağından taşarsın,

¹¹⁹ Alhas Ağa Hacallı: Borçalılı halk şairidir. 19. yüzyıl sonlarıyla 20. yüzyıl başlarında yaşamıştır.

¹²⁰ Ahıska (Ahalsih) semtinin Tadanız köyünde Aslan Blaidze'den 1930 yılında derlenmiştir [Âşık Garip 1930].

¹²¹ “Âşık Garip” in Kuzey-Kafkas Türk toplulukları arasında daha yaygın varyant Kabarda seçeneğidir.

¹²² Engürsu – Gürcüstan'ın orta kısmında nehirdir. Resmi adı İnguri geçer.

¹²³ Açıkbaş – Gürcüstan'ın orta hissesinde ildir. Günümüzdeki İmaret vilayetine uygundur.

¹²⁴ Karakalkan – Gürcüstan'ın orta, kuzey hissesinde dağdır. Terekeme yaylaları olarak bilinir.

¹²⁵ Ortaçala – Tiflis'te mahalledir. Bağlı bağatlı bir arazi olmuştur. Mahallenin nüfusunu daha çok Azeri Türkleri oluşturmuşlardır.

¹²⁶ Dona – Gürcüstan'ın güneyinde nehirdir. Hıram nehriyle Kür (Kura) nehrine karışır. Diğer adı Debed'dir, kaynaklarda Borçalı nehri olarak da geçer.

Nice nice denizleri aşarsın.

Garip'in, başka karakterlerin dilindeki: “mail-mail bakan yar”¹²⁷, “damaktan salmak”¹²⁸, “irengim solsun”, “sınık gönlüm”, “yollar çamırdır”, “sarmaşa tiken”, “yoktur derdimin ilacı”, “dedler”¹²⁹, “götrek”¹³⁰, “öymüzün dalında”¹³¹ gibi deyim çaraları da “Âşık Garip”i Tiflis–Borçalı mekanına bağlar.

2. TİFLİS OZAN-ŞAİR GARİP'İN MEMLEKETİ STATÜSÜNDE

Garip, destan kahramanı olmanın yanında, bu ölmez romantik öykünün birincil yaratıcısı olarak da bilinir. Onun tanınmış bir saz şairi olduğu ve anlatılan olayların onun başından geçtiği söylentisi de vardır.

Azerbaycan'ın ünlü folklor bilgini Ord. Prof. Dr. Hamit Araslı'nın diliyle, Garip, “eserleri destan şekline geçmiş şair-âşıklardan biridir” [Araslı 1956: 69].

Onun şiirlerini Azerbaycanlı ünlü folklor derleyicileri Selman Mümtaz¹³², Hümmet Ali-zade¹³³ saz şiirleri mecmualarında “Garip” veya “Âşık Garip” mahlasıyla yayınlamışlardır [El Şairleri 1935] [Âşıklar 1936]. Hatta onun 16. yüzyılda yaşadığı bildirilir. Garip'in adı Azerbaycan edebiyatında 16.–18. yüzyıllar ünlü saz şairleri Dirili Kurbanı, Sarı Âşık, Kerem, Abbas Tufarkanlı, Abdullah, Tahir, Nevruz, Hasta Kasım ve başka klasik ozan-şairlerle bir safta tutulur.

“Âşık Garip” öyküsel yapıtının birçok seçeneklerinde (varyantlarında) Garip Tiflislidir, o, Tiflis'in çevresinde ve Tiflis'te yaşar. Bu hususu yapıtın içeriğinden örnek deliller kanıtlar.

Bir olgu ilgi çekmeye bilmez: Orta yüzyıllarda Borçalı'nın Petek nahiyesinde Garip, Garipyüzen, Ağcakale nahiyesinde Garipkaya, İnce nahiyesinde Garip köyleri olmuştur [Tiflis eyaleti 2001: 132, 173, 184].

Garip'in Tiflis'te köken akrabalığı ezeldir.

Şu hususta destandan özekler [Âşık Garip 1982: 354, 392]:

Hacca adlı bir kohumum var burda¹³⁴.

Yahut:

Üç güzelin biri bize kohumdur¹³⁵.

Garip'ten ötürü Tiflis onun memleketidir, öz vatanıdır.

O, Halep'e yola düşerken yufkalıkla, gevreklikle der:

Giderim gurbete gezim bir zaman.

Şu dizede gurbet Halep'se, vatan Tiflis'tir.

Halep'te şöyle de söyler:

Ayrıldım ilimden, çıktım gurbete.

¹²⁷ “Mail-mail bakan yar” – süzgün bakan sevgili.

¹²⁸ “Damaktan salmak” – moralden düşürmek anlamındadır.

¹²⁹ “Dedler” – dediler anlamındadır.

¹³⁰ “Götrek” – götürek = götürelim anlamındadır.

¹³¹ “Öyümüzün dalında” – evimizin arkasında anlamındadır.

¹³² Selman Alesker(ov) Mümtaz (1884–1941): Azerbaycan folklor derleyicisidir. 1927, 1928, 1935 yıllarında düzenlemiş olduğu “El Şairleri” adlı antolojik kitap öncelikle yüksek değerlendirilmektedir.

¹³³ Hümmet Ali-zade (1907–1941): Azerbaycan folklor bilimcisi ve derleyicisidir. Borçalı'ya yakın Kazah ilçesi doğumludur. “Azerbaycan Âşıkları”, “Âşıklar” antolojik mecmuaları değerlidir.

¹³⁴ Açımı: Haccı adlı bir akrabam var burada.

¹³⁵ Açımı: Üç güzelin biri bize akrabadır.

Şu hususu Halep'te Tiflis'i "vatan", "bizim éller" diye anmasıyla da doğrular.

Öykü-destanın ilkin motiflerini yaşatan, 19. yüzyıl ünlü Rus şair Mihail Lermontov'un¹³⁶ "Âşık Garip" masalında da¹³⁷ gerek Âşık Garip, gerekse de sevgilisi Mah-ü Mihri asil nesillikle Tiflislidirler. Âşık Garip, Tiflis'in sazlı sözlü aşk ehlidir, Mah-ü Mihri Tiflis kızlarının en güzeldir. Onlar Tiflis'te düğün meclisinde bir birini görüp sevişirler. Masalın bir yerinde Garip "Tiflisli seyyah" adlandırılır [Yakupova 1968: 30].

1892 yılında Habip Bey Mahmutbey(ov)¹³⁸ tarafından Azerbaycan'ın Şamahı kentinde yazıya aktarılmış nüshada [Yakupova 1968: 30] Garip de, onun rakibi Şahveled de Tiflisli olarak tanıtılırlar.

Azerbaycan'ın Kazah ilçesinin Şıklı köyünde yazıya aktarılmış seçenekte [Yakupova 1968: 28] Halep paşası Tiflisli Garip'in teşrif getirdiğini duyunca sorur: "Öyle güzel şehri koyup niye gelip?"

Gürcü versiyonunda (sürümünde) [Âşık Garip 1930] Garip ve Şahsenem Tiflislidirler, Garip gurbetten dönünce Kocor'a, Tiflis'e vatan der.

Kabarda halk hikayesinde de [Yakupova 1968: 177] kahramanlar Tiflis sakinleridir.

3. "ÂŞIK GARİP"İN BORÇALI SEÇENEKLERİ

Destan, destandan dilimler, coşkulu şiir parçaları onun öz vatanında – Tiflis, Borçalı taraflarda geniş yayılmakta, sevilmektedir.

Yapıtın Borçalı seçeneklerinden (varyantlarından) aşağıdakiler daha belirgindir:

1. seçenek – Muhammed Süleyman(ov) seçeneği. Kaynak kişi: Muhammed Süleyman(ov); yaşam yeri: Gürcüstan'ın Marneuli ilçesinin Daştepe köyü; derleyen: Safura Yakup(ova); derlenme tarihi: 1962 yılı. Metin Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Dede Korkut Folklor Enstitüsü arşivindedir, dosya 445 [Âşık Garip 1962];

2. seçenek – Hüseyin Saraçlı seçeneği. Kaynak kişi: Âşık Hüseyin Saraçlı¹³⁹; yaşam yeri: Gürcüstan'ın Bolnis (Boluz) ilçesinin Saraçlı köyü; ifa tarihi: 1983 yılı; CD biçimi ve el yazması metni bu makale yazarının şahsi arşivindedir [Âşık Garip 1983].

3. seçenek – Aslan Kosalı seçeneği. Kaynak kişi: Âşık Aslan Kosalı¹⁴⁰; yaşam yeri: Gürcüstan'ın Kardaban (Karayazı) ilçesinin Kosalı köyü; ifa tarihi: 1999 yılı. Metin "Borçalı" gazetesinde yayınlanmıştır, 1999 # 20–21, Bakü [Âşık Garip 1999].

Şunlardan Hüseyin Saraçlı söylemesi tipikliği ve mükemmelliğiyle seçilir ve bu seçenekte özgün motifler çoktur.

Bu özgünlük imgelerde, karakterlerde aydın sergilenmektedir.

Seçenekte Garip'in annesinin, kardeşlerinin adları geçmez; Şahsenem'in

¹³⁶ Mihail Yuryeviç Lermontov (1814–1841): Rus yazar ve şairdir. Kısa yaşamına karşın şiirleriyle, tiyatro oyunları ve romanıyla ün kazanmıştı. 1830'lu ve 1840'lı yıllarda iki kez Kafkas'ta sürgünde yaşamıştı.

¹³⁷ Masal Tiflis ahundu şeyhülislam Muhammed Ali'nin ve ahund şeyhülislam Ahmet Hüseyin-zade Selyani'nin söylemeleri doğrultusunda kaleme alınmıştı. Bu kişileri M. Y. Lermontov "ученый татарин Али и Ахмед" (eğitilmiş Azeri Ali ve Ahmet) adlandırmıştı.

¹³⁸ Habip Bey Mahmutbey(ov) (1864–1928): Azerbaycan'ın ilk yeni tarz öğretmenlerinden biri olmuştur.

¹³⁹ Âşık Hüseyin Saraçlı (1916–1987): Borçalılı kamil üstat ozandır.

¹⁴⁰ Âşık Aslan Kosalı (1927–...): Borçalılı üstat ozandır.

babasının adı Hacca Sınanı'dır; deyiğlisinin (nişanlısının) adı Şahveled'dir. Şahsenem'in yanında geniz (cariye) olan Akçakız, Şahveled'in kız kardeşidir.

Seçenekte iki karakter öncelikle dikkati çeker.

Onlardan birisi Deli Haydarı'dır. Diğer seçeneklerde Garip'in Tiflis'te hayırsever dostları çayhane (kahvehane) sahibiyse, Borçalı seçeneğinde Deli Haydarı Tiflis yiğididir, her zaman başında bir kemer deste yiğit olur.

Başka bir ilginç karakter Tiflis hanı Sadetli Han'dır. Bu isim bize tarihteki Borçalı Setli Muhammed Han'ı hatırladır. Adı geçen Setli Muhammed Han, Nadir Şah zamanında Borçalı vekili tayin edilmişti; o, Loru-Penbek'e ve Ağcakale'ye hâkim olmuş İsa Han'ın oğlu olmuştur; mezarı Borçalı'da Lecbeddin köyünün Haccaoğlu¹⁴¹ mezarlığında büyük harimde bulunmaktadır¹⁴² [Memmedli 1997: 38]. Şahsenem'in düğününde Sadetli Han masa-beyidir (düğün yöneticisi), davayı yatırdır ve Garip'le Şahsenem'in toyunu (düğününü) o yaptırır.

Hüseyin Saraçlı seçeneği boyunca saza rağbet vurguyla geçer. Sadetli Han da, Deli Haydarı da tüm Borçalılılar gibi saz severdirler. Sadetli Han'ın aşğa özel sevimlilik var, Garip'in saz çalıp-okumağına hayran olur, onu yüksek değerlendirir. Deli Haydarı da düğüne âşksız gitmez. Toy-düğüne Garip, Deli Haydarı'nın aşığı olarak katılır.

Şiir örneklerine gelince, burada üstat-nameler dışında üç koşma da yer alır.

Birinci koşma: Şahsenem'in Halep'e yaşlı pirani (nurani) aracılığıyla gönderdiği "Gider olsan, o Garip'e de gelsin" matlalı mektup-şiidir.

İkinci koşma: Garip'in Tiflis'e dönünce annesiyle görüşürken saz eşliğiyle okuduğu "Ana, vallah, ben Garip'im, ben Garip" matlalı şiidir.

Üçüncü koşma: Garip'in sonda düğünde okuduğu "Geldim" redifli şiidir.

Birinci koşmadan:

Şahsenem'im, sohbeteyim, sazdayım,
Kara bağrım kebab değil, tuzdayım,
Yeddi yıl söz verdim, dokuz gözdeyim,
Gider olsan, o Garip'e de gelsin.

İkinci koşmadan:

Bu ses doğma sestir, doğma semirdir,
Halep'in yolları taşır, demirdir,
Yeddi yıl dediğin hayli ömürdür,
Ana, vallah, ben Garip'im, ben Garip.

Karayazılı Âşık Aslan'ın repertuarından derlenmiş seçenek de [Âşık Garip 1999] özgünlüğüyle seçilir ve burada da Tiflis-Borçalı mekanı özel bir rağbetle yer almaktadır.

"Âşık Garip"ın Ahıska seçenekleri de kamil sanat ürünleridir. Bu hususta Prof. Dr. Valeh Hacılar yazmıştır: "Güneybatı Gürcüstan'da yaşayıp yaradan sanatkarlar Borçalı ve Anadolu varyantlarından esinlenerek, destanın yeni kamil bir varyantını ortaya koymuşlardır" [Hacıyev 1992: 93].

"Âşık Garip"ın Ahıska'da yaygın seçeneklerinden ikisi ilgi çekmektedir.

¹⁴¹ Haccaoğlu adı da ilgi çekicidir. Bu ad "Aşık Garip"teki Hacca Sinan karakterinin adıyla uygundur düşünürüz.

¹⁴² Setli Muhammed Han'ın kabir taşı yazısından onun hicri 1223 / miladi 1807 yılında öldüğü aşkar olur.

1. seçenek – Aslan Blaidze seçeneği. Kaynak kişi: Aslan Blaidze¹⁴³; yaşam yeri: Ahıska (Ahalsıh) semti Tadanız köyü; derlenme tarihi: 1930 yılı. Metin Gürcüstan Milli Bilimler Akademisi Şota Rustaveli Gürcü Edebiyatı Enstitüsü folklor arşivindedir, dosya 681 [Âşık Garip 1930].

2. seçenek – Âşık Eto seçeneği. Kaynak kişi: Âşık Eto¹⁴⁴; yaşam yeri: Ahıska; derleyen kişi: Prof. Dr. Valeh Hacılar; derlenme tarihi: 1980'li yıllar. Metin Prof. Dr. Valeh Hacılar'ın şahsi arşivindedir [Hacıyev 1992].

Her iki metin yayınlanmış ve bilimsel çözümlenmiştir.

4. SONUÇ

Öncelikli kanaatlerimiz:

- Garip'in de, destanın da ninni beşiği Tiflis–Borçalı'dır.
- Dolayısıyla, “Âşık Garip” destanının Borçalı seçeneklerini kamil, bitkin örnekler olarak değerlendire biliriz.
- Borçalı'da destan yapıtçılığının zenginliği burada saza, söze muhkem bağlılıkla ilgilidir. Klasik destanlarımızdaki (“Âşık Garip”, “Şehriyar” vb) Tiflis–Borçalı izlerinin ışığında gördüğümüz gibi, Borçalı edebi mekanında destan sanatkarlığına uygun, avantajlı bir zemin her zaman var olmaktadır.

KAYNAKÇA

- [Araslı 1956] Araslı Hamit: 17.–18. Asırlar Azerbaycan Edebiyatı Tarihi; İlim neşriyatı, Bakü 1956
- [Âşık Garip 1930] “აშუღ ყარობო” = “Âşık Garip”, Ahalsıh'ın Tadanız köyünde Müslüman Gürcü Aslan Blaidze tarafından söylenmiştir, daktilo yazısı, Gürcüce, 5 s. / Gürcüstan Bilimler Akademisi Şota Rustaveli Gürcü Edebiyatı Enstitüsü Folklor Arşivi, dosya 681; Tiflis 1930
- [Âşık Garip 1962] “Âşık Garip”, Borçalı'nın Daştepe köyünde Âşık Muhammed Süleyman(ov) tarafından söylenmiştir, Safura Yakup(ova) tarafından derlenmiştir, 34 s. / Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Dede Korkut Folklor Enstitüsü Arşivi, dosya 445; Bakü 1962
- [Âşık Garip 1982] “Âşık Garip” destanı / Azerbaycan Klasik Edebiyatı Kütüphanesi, 1. cilt; İlim neşriyatı, Bakü 1982
- [Âşık Garip 1983] “Âşık Garip”, Borçalı'nın Saraçlı köyünde Âşık Hüseyin Saraçlı tarafından söylenmiş ve teybe kayıt yapılmıştır, CD ve el yazması, 12 s. / Makale yazarının şahsi arşivi, dosya 7; Marneuli 1983
- [Âşık Garip 1999] “Âşık Garip”, Karayazılı Âşık Aslan'ın söylemesi, tarih 1999 yılı / “Borçalı” gazetesi, # 20–21, s. 3; Bakü 1999
- [Âşıklar 1936] Âşıklar, tertip eden: Hümmet Ali-zade; Azərneşr, Bakü 1936
- [El Şairleri 1935] Él Şairleri, tertip eden: Selman Mümtaz; Azərneşr, Bakü 1935
- [Hacallı 1998] Hacallı Alhas, Hacallı Reşit: Köklerden Budaklara; Nurlan yayınları, Bakü 1998

¹⁴³ Aslan Blaidze (Bilaloğlu): Meshetli Müslüman Gürcü olarak tanıtılır. Başka deyişle, Ahıska Türküdür. 20. yüzyıl başlarında yaşamıştı.

¹⁴⁴ Âşık Eto (Ekvtime Davlaşeridze): Türkçe şiirler koşmuş, halk hikayeleri söylemiş Gürcü aşığıdır. 20. yüzyılda Ahıska bölgesinde yaşamıştır.

- [Hacıyev 1992] Hacıyev Valeh: Azərbaycan Folkloru Ananeleri (Gürcüstan'daki Türk Dilli Folklor Örnekləri Esasında); Tiflis 1992
- [Kasımlı 1996] Kasımlı Muharrem: Âşık Sanatı; İlim neşriyatı, Bakü 1996
- [Memmedli 1997] Memmedli Şureddin: Alın Yazımız; Samsoblo yayınları, Tiflis 1997
- [Tetkikler 1987] Azərbaycan Şifahi Halk Edebiyatına Dair Tetkikler; İlim neşriyatı, Bakü 1987
- [Tiflis Eyaleti 2001] Tiflis Eyaletinin Mufassal Defteri, Borçalı ve Kazah, 1728 Yılı; Pedagogika yayınları, Bakü 2001
- [Yakupova 1968] Якубова Сафура: Азербайджанское народное сказание “Ашыг-Гариб” = Yakup(ova) Safura: Azərbaycan Halk Hikayesi “Âşık Garip”; İlim neşriyatı, Bakü 1968